

Müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin fərqliliyi

Məhbubə Oqtay qızı Məmmədli

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: mmehbuba@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. C.M. Babayev,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva

Açar sözlər: dil, danışmaq, variant, söz, fərqli, sistem, ingilis

Ключевые слова: язык, речь, вариация, слово, разное, система, английский

Key words: language, speech, variation, word, different, system, English

Bu gün həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində dilin bütün səviyyələrində variativlik probleminə maraq getdikcə artmaqdadır. Bu təbii olaraq millət və xalqların linqvistik ənənələrində inkişaf edir, bu baxımdan variativlik haqqında nəzəriyyənin qurulmasına böyük ehtiyac duyulur. Variativlik probleminə ilk dəfə Praqa fonoloqları müraciət etmişlər. XX əsrin əvvəllərində L.V.Şerba, sonralar E.Koseriu bu məsələyə toxunmuşlar. Sovet dilçiliyində bu məsələyə 50-ci illərdə diqqət yetirilmişdir. Xarici dilçilikdə isə 60-70-ci illərdə bu məsələyə artıq yeni bir sahə kimi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda isə ilk dəfə fonetik səviyyədə bu məsələyə F. Veysəlli, cümlə səviyyəsində isə D. Yunusov toxunmuşdur. Onların nöqtəyi-nəzərincə, dilin bütün vahidləri öz təbiətlərinə görə variativdirlər və ayrıca vahidlər kimi hər biri konkret anlamda və situasiyada varisiyaya məruz qalırlar.

Dil tək sistem kimi mövcud deyil, o həmçinin sistem kimi inkişaf edir. İngilis dilinin müxtəlif leksik-semantik qrupları mövcuddur. Məsələn,

British English	American English	Azərbaycan dilində olan ekvivalentlər
ABC	ABC's	əlifba
action replay	instant replay	təkrar
airhostess	stewardess	styüardessa
American football	football	Amerikan futbolu

İngilis dilinin Britaniya və Amerikan variantları arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Hətta ingilis dilinin Britaniya variantı və Amerikan variantı haqqında belə deyim var: “İki millət bir dil vasitəsilə bölünüb”. Bu deyimin dəqiq kim tərəfindən deyilməsi məlum deyil, lakin həm ingilislər, həm də Amerikalılar bununla razıdır. Lakin ümumilikdə Britaniyalılar düşünür ki, ən düzgün variant onların danışdığı variantdır. Britaniyalılar çox zaman ingilislərə deyir: “Siz ingiliscə danışmırsınız, siz amerikanca danışsınız” (1, s. 19). Lakin qeyd etməliyə ki, hər iki variant fərqlidir. Hər iki variantda əsas fərq lüğət tərkibində müşahidə edilir. Hətta gündəlik işlədilən yüzlərlə söz var ki, hər iki variantda fərqli mənə verə bilər. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

Britaniya variantı	Amerikan variantı	Azərbaycan dilinə tərcüməsi
accommodation	accommodations	məskən
action replay	instant replay	cəld cavab
aerofoil	airfoil	hava qanadları (təyyarələrdə)
aeroplane	airplane	təyyarə
agony aunt	advice columnist	məsləhətçi
aluminium	aluminum	Alüminium
aniseed	anise	Razyana
baking tray	cookie sheet	kökə qabı
bank holiday	legal holiday	rəsmi bayram
beetroot	beet(s)	Çuğundur
biscuit	cookie; cracker	Biskvit
black economy	underground economy	yeraltı iqtisadiyyat
blanket bath	sponge bath	hamam süngəri
block of flats	apartment building	Yaşayış binası
boiler suit	coveralls	qazan örtüyü

İndi isə Amerikan və ingilis variantları arasındakı yazı fərqliliyini müşahidə edək:

Britaniya variantı	Amerikan variantı	Azərbaycan dilinə tərcüməsi
Centre	center	mərkəz
Fibre	fiber	Lif
Litre	liter	Litr
theatre	theater	Teatr

İngilis və Amerikan variantlarında **-or/-our** sonluğu ilə qurtaran sözlərdə rast gəlinən fərqliliklər:

Britaniya variantı -our	Amerikan variantı -or	Azərbaycan dilinə tərcüməsi
behaviour	behavior	Davranış
colour	color	rəng
humour	humor	lətifə, zarafat, yumor
labour	labor	iş, əmək
neighbour	neighbor	Qonşu
Flavor	flavor	Dad

Təbii ki, bu siyahının sayını artırma bilirik. İngilis dili prefikslərlə kifayət qədər zəngin hesab edilir.

Suffikslər isə sözün sonuna artırılan şəkilçilər hesab edilir. C.C.Frayz “İngilis dilinin Quruluşu” əsərində yazır ki, suffikslərin əsas məqsədi sözün hansı sinifə aid olmasını göstərməkdir. Məsələn, isim əmələ gətirən suffukslər, sifət əmələ gətirən siffukslər və s.

Bəzi nitq hissələrinə görə bir neçə suffiksin nümunəsini verək:

Suffikslər	Nümunələr
-ism (isim əmələ gətirən şəkilçi)	<i>Terrorism</i> “terrorizm”
-dom (isim əmələ gətirən şəkilçi)	<i>Freedom</i> “azadlıq”
-er və -or isim əmələ gətirən şəkilçilər. Bu şəkilçilər əsasən sənət bildirən sözləri yaradır.	<i>Employer</i> “işə götürün”, <i>actor</i> “aktyor”
-en və -ify feil əmələ gətirən şəkilçilər	<i>Widen</i> “genişləndirmək”, <i>simplify</i> “sadələşdirmək”
-able sifət əmələ gətirən şəkilçi	<i>Reasonable</i> “məqbul”, <i>unprofitable</i> “zərərsiz”
-ly zərf əmələ gətirən məhsuldar şəkilçi	<i>Unhappily</i> “bədbəxtlikdən”, <i>naturally</i> “təbii olaraq”

Mənanı anlamaq üçün mütləq digər cümlələri, yaxud abzası, yaxud mətni oxumaq lazımdır. Frazeoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, lüğət tərkibinə, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna daxil olur (2, s. 90). Tərcümə olunmayan, yalnız yenidən mənalandırılaraq qavranılan frazeoloji birləşmələrin köməyiylə dilin estetik aspekti qüvvətləndirilir. “İdiomların köməyiylə, güllərin müxtəlif rəng çalarları ilə olduğu kimi, dilin informasiya cəhəti dünyamızın hissi-intuitiv təsvir ilə dolğunluq qazanır”.

İngilis dilində variativlik probleminin tədqiqindən aydın oldu ki, ingilis dilinin variantları, əsasən, üç qrupa – şimali, mərkəzi və cənubi dialektlərə bölünür. Bu dialektlər – yəni variantlar arasında fərq ən çox fonetik və leksik-semantik səviyyədə təzahür edir. İngilis dilində variantların ümumi xüsusiyyətlərinin mövcud olması dil sisteminin özünəməxsus qanunauyğunluğundan irəli gəlir (5, s. 112).

İngilis dilinin leksik tərkibi qarışıqdır. Bu tərkibdə müxtəlif tarixi layları təşkil edən sözlər mövcuddur. Bu qəbildən olan sözlər əmələ gəlmə, xarakter, həcmə görə başqalarından çox fərqlənir. Lakin onları aşağıdakı şə-kildə qruplaşdırmaq olar: a) Skandinav dillərindən alınma sözlər; b) fransız dilindən alınma sözlər; c) latın və yunan dillərindən olan alınma sözlər; ç) başqa dillərdən alınma sözlər. Müasir ingilis dilinin zəngin leksik sistemi mövcuddur. Vebsterin lüğəti 425 000 sözdən ibarətdir. Etimologiyaya görə bu sözlərin 35% german mənşəlidir, 55% latın-fransız mənşəlidir, 10% isə qədim yunan, italyan, ispan, portuqal, holland, alman və s. dillər-dən alınma sözlərdir. Müxtəlif dillərin ingilis dilinə olan təsiri nəticəsində ingilis dilinin söz tərkibində bəzi dəyişikliklər baş verib. İngilis dilinə yunan dilindən sözlər latın dili vasitəsilə keçib (6, s. 22), məsələn:

- latın dilindən “audio” – “qulaq asmaq” sözündən - “auditorium” – “tamaşa zalı, auditoriya”, “audience” – “tamaşaçıları, kütlə; radiodinləyicilər, televiziya vasitəsilə tamaşa edənlər”;

- yunan dilindən “bios”-“həyat” sözündən - “biology”-“biologiya”, “biography” - “tərcümeyi hal, bioqrafiya”;

- yunan dilindən “grapho” – “yazmaq” sözündən “graphic” – “qrafik, təsviri”;

İngilis dilində alınma sözdüzəldici elementlər mövcuddur. Onlar əksər hallarda latın və fransız dilindən əmələ gəliblər, məsələn: “anti-” - “qarşı”, “re-” – “yenidən”, “pro-” - müxtəlif mənalarda, “counter-” - “qarşı”.

Alınma sözlərinin təsiri altında bir sıra qədim ingilis sözləri istifadədən çıxıb və yaxud mənalarını dəyişib. Məsələn, qədim ingilis dilinin sözlərinin yerinə fransız və yaxud fransız

dili vasitəsilə latın və yunan dillərindən keçən alınma sözlərinin işlənməsi müşahidə edilir: “river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry”. Skandinav əvəzlilikləri “they” və “them” qədim ingilis dilində o mənada işlənən sözlərini istifadədən çıxartdılar. Skandinav “sky” və “anger” sözlərinin təsiri altında ingilis “heaven” və “wrath” isimlərinin mənaları daraldı (3, s. 112).

Söz dilçilikdə, danışq dilindəki bir söz, obyekt və ya praktiki mənə ilə ayrılıqda söylənə bilən ən kiçik fonem ardıcılığı olaraq təyin edilir. Bir çox dildə sözlər, normal yazı sistemlərindəki boşluqlarla və ya digər qrafik konvensiyalarla ayrılmış standart yazı sistemlərindəki qrafiklərin ardıcılığına (hərflərə) uyğundur. “Söz” mənəsi olan və sözün ən kiçik vahidi olan morfəmdən fərqlənir.

Müasir ingilis dili zəngin dil olduğundan bu dildə sözlərin leksik semantik variativliyinin fərqli üsulları mövcuddur. Dilin söz tərkibində müntəzəm olaraq dəyişikliklər müşahidə edilir. Dildə yeni sözlər yaranır, dildə yaranan sözlər digər dilə keçir, dildə mövcud olan bəzi sözlər köhnəlir, bəziləri yenilənir və s. Müasir ingilis dilində leksik semantik variativlik aşağıdakı üsulları müəyyən edilmişdir:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;
2. Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi;
3. Sözün bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni söz düzəldilməsi;
4. Sözə yeni mənə verməklə söz düzəldilməsi.

Variativlik hadisəsi Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, və s. kimi böyük ölkələrdə geniş diqqət sahəsi yaradıb. İngilis dilinin milli-mədəni spesifikasi və həmçinin bu dilin ayrı-ayrılıqda hər ərazidə mövcudluğu və istifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu ölkələrdə ingilis dili vasitəsilə əksər vacib sosial funksiyalar yerinə yetirilir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalənin aktuallığı sözlərin fərqliliyinin müəyyən edilməsi yollarından bəhs edilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin fərqləndirilməsinin hansı əsaslarla müəyyənləşməsi və araşdırılmasından ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Lyons J. Linguistic semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
2. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008.
4. Musayev O.I., Həjiyev E.I., Hüseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı: Qismet, 2009.
5. Palmer. F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
6. Ullman S. Semantics: an introduction to the study of meaning. Oxford: Basil Blackwell, 1962.

M.O. Mamedli

Различия слов на различных языках

Резюме

Проблема дисперсии объяснялась по-разному на многих языках в разное время и теперь объясняется с разных точек зрения в лингвистике разных народов, а также в любой национальной лингвистике, даже в трудах знатоков одного и того же языка. Известно, что термины «инвариант» и «вариант» вошли в лингвистику из фонологии. Все это проанализировано в статье.

M.O. Mammadli

The differences of words in various languages

Summary

The problem of variance has been explained in different ways in many languages at different times and is now explained from different points of view in the linguistics of different peoples, as well as in any national linguistics, even in the works of experts of the same language. It is known that the terms "invariant" and "variant" entered linguistics from phonology. All of these have been analyzed in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2021